

PETROL DIŞI KAMU GELİRİ VE HAM PETROL İHRACATININ EKONOMİK BÜYÜME İLE İLİŞKİSİ

H. Handan Öztemiz¹

ÖZET

Ülkelerin, uluslararası ticarete uzmanlaşmaya gitmelerinin en büyük nedenlerinden biri, ülke sınırları içerisinde ekonomik katma değer yaratabilen kaynakların varlığı veya yokluğudur. Kaynakların bolluğu arzu edilir olsa da bazı ülke örneklerinde ekonomik büyümeyi desteklerken ekonomik kalkınmayı neredeyse engellemektedir. Bu durumun nedenleri arasındaki en temel görüş, kaynak bolluğunun kaynak bağımlılığına dönüşmesini ifade eden "kaynak laneti tezi"nin söz konusu ülke ekonomilerinde hayat bulmasıdır. Diğer yandan geçmişten günümüze, dünyada talebi yoğun ve ekonomik getirisi yüksek olan en önemli doğal kaynaklardan birisi petroldür. Bu çalışmanın amacı petrole olan kaynak bağımlılığının Orta Doğu ülkelerinde test edilmesidir. Bu bağlamda çalışmanın tezi ise "petrol zengini ekonomilerde iktisadi büyümenin dinamiği petroldür" şeklinde belirlenmiştir. Ham petrol ihracatı, petrol harici kamu geliri, enflasyon ve işgücü oranı değişkenlerine ek, ekonomik kalkınmanın göstergeleri olan yönetim kriteri modele ayrı ayrı kontrol değişkeni olarak dahil edilmiştir. Araştırmanın sonucunda ülkelerdeki ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkileyen en önemli değişkenin ham petrol ihracat gelirleri olduğu tespit edilirken, petrol harici kamu gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı etkisi tespit edilmemiş, benzer şekilde devletin etkinliği hariç yönetim kriterleri de büyümeyi açıklamakta anlamlı bulunamamışlardır. Elde edilen bulgular, söz konusu ülkelerde "kaynak bağımlılığı" sorununun varlığını desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaynak bağımlılığı, Ham petrol ihracat gelirleri, Petrol harici kamu geliri, Ekonomik büyüme, Panel Veri Analizi.

Jel Kodları: C33, F43, Q30.

THE RELATIONSHIP OF NON-OIL PUBLIC REVENUE AND CRUDE OIL EXPORTS AND ECONOMIC GROWTH

ABSTRACT

One of the major reasons for countries to specialize in international trade is the presence or absence of resources that can create economic value added within the country's borders. While an abundance of resources is desirable, in some cases it supports economic growth but almost prevents economic development. One of the main reasons for this situation is that the "resource curse thesis", which refers to the transformation of resource abundance into resource dependence, has come to life in the economies of these countries. On the other hand, oil is one of the most important natural resources with high demand and high economic returns. The aim of this study is to test the resource dependence on oil in middle eastern countries. In this context, the thesis of the study is "oil is the dynamic of economic growth in oil-rich economies". In addition to crude oil exports, non-oil public revenue, inflation and labor force ratio variables, governance criteria, which are indicators of economic development, are included in the model separately as control variables. As a result of the study, it was found that the most important variable that positively affects economic growth in the countries is crude oil export revenues, while non-oil public revenues have no significant effect on economic growth, similarly, governance criteria, except for the efficiency of the state, were not found to be significant in explaining growth. The findings support the existence of a "resource dependence" problem in these countries.

Keywords: Resource dependency, Crude oil export revenues, Non-oil public revenues, Economic growth, Panel Data Analysis.

Jel Codes: C33, F43, Q30.

¹ Dr. Arş. Gör., handan.oztemiz@beun.edu.tr, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, <https://orcid.org/0000-0002-4446-6887>

GİRİŞ

Klasik uluslararası ticaret teorisinin temelinde uzmanlaşma ve iş bölümü bulunmakta, dış ticaret ise ülke sınırlarında yoğun bulunan doğal kaynaklar, emek-işgücü, sermaye ve girişimcilik olmak üzere üretim faktörlerine göre şekillenmektedir. Diğer yandan üretim faktörlerinden herhangi birinde veya daha fazlasındaki zenginliğin, ülkelerin ekonomik gelişimi destekleyeceği görüşü hakimdir (Bal, 2011:87). Doğal kaynak zengini ülkelerin ekonomik büyümelerine ilişkin literatürdeki pek çok çalışmadaki ortak görüş ise, tam aksine kaynak açısından zengin ülkelerin ekonomilerinin, kaynak bakımından zengin olmayan diğer ülkelere göre daha iyi bir büyüme trendi yakalayamadığı yönündedir. Benzer şekilde Demiral vd. (2016) de doğal kaynaklar açısından zengin ve gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme, dış ticaret hadleri, refah düzeyi ve iktisadi gelişme süreçlerinde pozitif geri dönüş sağlayamadığını vurgulamıştır. Ekonomik kalkınma ve doğal kaynak donatımı ilişkisi ele alındığında ise Ginsburg (1957), doğal kaynakların kalkınma sürecinin düşük gelirli olduğu ilk aşamalarda kritik öneme sahip olduğunu, kalkınma sürecinin gelişmesi ve ülke nüfusunun bu sürece uygun gerekli becerileri kazanması aşamasında ise herhangi bir eksikliği gidermek için artan etkinliğe sahip kaynaklar olduğunu vurgulamıştır (Auty,1993:1).

Doğal kaynak zengini ülkelerdeki görece az, ekonomik gelişmişlik düzeyini açıklayan teorileri temelinde “*kaynak bolluğu*” ve “*kaynak bağımlılığı*” olmak üzere iki kritik kavram ele alınmaktadır. “*Kaynak bolluğu*”, bir ülkenin doğal kaynak rezervinin yüksek olması anlamına gelse de literatürde yer edinen *Hollanda hastalığı*², *Hotelling kuralı*³ ve *Hartwick Kuralı*⁴ teorileri açısından teknik olarak ekonomik getirisi yüksek doğal kaynakların rezervinin çokluğunu ifade etmektedir. Diğer yandan doğal kaynaklar açısından zengin ülkelerinin ekonomisinin sadece bu kaynak bolluğu yaratan doğal kaynağa bağlı olması ve diğer ekonomik katma değer yaratan potansiyelin değerlendirilmemesi veya yok sayılması “*kaynak bağımlılığı*” kavramını doğurmaktadır. Brunnschweiler ve Bulte (2006)’e göre kaynak bolluğu, ülke ekonomisi için önemli bir gereklilik olup, kaynak bolluğunun ekonomik büyümeye ve kurumsal kaliteye pozitif etkisi söz konusudur. Ancak aynı çalışmada kaynak bağımlılığına dönüşen kaynak bolluğunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif etkili veya etkisiz olduğu vurgulanmıştır. Benzer şekilde Gylfason (2015) de bağımlılığa dönüşen kaynak bolluğunun negatif etkisine dikkat çekmiştir. Mehlum vd. (2006) ise ülkeleri kurumlarının durumuna göre kaynak bolluğunun farklılaştığına vurgu yapmış: kaynak bolluğun ancak iyi kurumları olan ülkeler için bulunmaz bir nimet olduğunu, kötü kurumlara sahip ülkeler içinse bir lanete dönüştüğünü ifade

² “Hollanda hastalığı, herhangi bir ülkede ekonomik getirisi yüksek olan zengin doğal kaynakların keşfinin, reel döviz kurunun aşırı değerlenmesi sonucu imalat sanayi üzerindeki negatif etkilerini ifade eder” (The Economist, 1977; Bal,2011:87).

³ “1931 yılında Harold Hotelling ortaya konan Hotelling kuralı, farklı zaman dilimlerinde kaynakların optimal tüketiminin yatırım kararı almaya etki eden faiz oranlarına bağlı olarak nasıl gerçekleştiğini göstermeye dayanmaktadır” (Yıldıztekin, 2009:371; Aydın,2021:7).

⁴“Harwick Kuralı, tükenbilir kaynaklardan elde edilen tüm net getirileri yeniden üretilebilir sermayeye yatırılmasına dayanmaktadır” (Hartwick, 1977: 973-974).

etmişlerdir. Kaynak bolluğunun, nasıl bir lanete dönüştüğü ise “*kaynak laneti tezi*” ile açıklanmaktadır (Auty,1994:95). Auty (1993:1)’nin *kaynak talihsizliği* olarak da isimlendirdi söz konusu tez, elverişli doğal kaynak donatımının düşük ve orta gelir düzeyindeki ülkeler için geleneksel görüşün aksine, ülke ekonomisine daha az faydalı olabileceğini savunmaktadır. Fathira (2019) ise kaynak laneti teorisini, doğal kaynakların bolluğunun, doğal kaynakların ihracatından büyük miktarda gelir akışı sağlaması ve bunun devletin reel döviz kurunun değerlenmesine yol açması ile ülkenin hidrokarbon olmayan ürünlerinin daha az rekabetçi hale gelmesi şeklinde açıklamaktadır. Bu tez temel olarak kaynak açısından zengin ülkelerde hayal kırıklığı yaratan ekonomik performansı anlatmaktadır ve büyümeyi etkileyen geleneksel faktörler bir kez hesaba katıldığında bile kaynak bolluğunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin güçlü ve negatif yönlü olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle literatürde bu tez “kaynak laneti paradoksu” olarak da isimlendirilmektedir. Auty(1994) doğal kaynak bolluğundan elde edilen rantlar nedeniyle kaynak laneti durumunun oluşması halinde ülke ekonomisinde meydana gelecek olumsuz durumlardan aşağıdaki gibi bahsetmiştir:Kaynak laneti durumunda (Auty,1994:95-96):

- I. Makro-ekonomik politikalar çok gevşek hale gelir
- II. Rekabetçi ekonomik çeşitlendirme baskısı hafifler, böylece imalatlar yavaş yavaş olgunlaşır (yani uluslararası pazarlara ulaşmak için),
- III. Birincil sektörün (madencilik ve tarım) yavaş olgunlaşan imalat sektörüne sübvansiyon ve döviz transfer etme kapasitesi sonunda aşılır, böylece mali ve ticaret açıkları artar,
- IV. Yine de gerekli politika reformu, yavaş olgunlaşan imalat sektöründeki rant kollama faaliyetinden yararlanan çıkar grupları (fabrika sahipleri ve onların sendikali işgücü) tarafından engellenir,
- V. Hükümetler reformdan vazgeçer ve bunun yerine, verimsiz olduğunu kanıtlayan ve daha düzensiz ve daha yavaş ekonomik büyümeye yol açan daha yüksek kamu harcamaları yoluyla ekonomik büyümeyi teşvik etmeye çalışırlar (Sachs,1989 aktaran Auty,1994:96).

Kaynak laneti durumunda ülke ekonomilerinde iyi yönetilemeyen makro ekonomik politikalar ve uygulamalar sonucunda makroekonomik kırılganlığın yanı sıra mali ve kurumsal yapılarında da yapısal sorunlardan da bahsedilmektedir. Gülşen ve Yıldırım (2022)’a göre kaynak zengini ülkelerde rasyonel bir vergi sistemi de kurulamamaktadır. Rasyonel vergi sisteminin bileşenlerinin büyüme, enflasyon, vergi yükü, ekonomik özgürlük, yolsuzluk ve kamu etkinliği endeksi olduğu göz önüne alındığında, kaynak zengini ülkelerde aynı zamanda kamunun etkinliğinin düşük ve yolsuzluğunun ise yüksek olduğu gözlenebilmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, bu ekonomilerin vergi gibi kamu gelirlerine gereken önemin verilmemesi ve kurumsal kalitenin sadece petrol gibi kaynaklara odaklanması olarak görülmektedir.

⁵ Kaynak laneti tezi Auty (1993)’ e ait “*Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*” adlı yayının ilk kez literatürde yer almıştır.

Doğal kaynak donatımı açısından zengin ülkelerde karşılaşılan söz konusu kötü ekonomik performansın sebepleri arasında, kurum kalitesinin farklılığına (Mehlum vd., 2006; Van Der Ploeg, 2006) ve hukukun üstünlüğün eksikliğine (Van Der Ploeg,2006) değinen çalışmalar bulunmaktadır. Chambers ve Munemo (2019) ise kaynak laneti paradoksunda sonucunda söz konusu ülkelerde yolsuzluk, devletin etkinliği, siyasi istikrar, düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğü olmak üzere altı yönetim göstergesinin ortalamasının düşük olduğunu ve bu ülkelerin daha az girişimci ülkeler olduğunu belirtmişlerdir.

Bu çalışmada tüm dünya ekonomileri için önemli ekonomik katma değere sahip olan, doğal kaynaklardan petrolün rezervinin bol olduğu ülkelerde söz konusu bolluğunun lanete dönüşüp dönüşmediğinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Literatürden yola çıkılarak, ülke ekonomilerinde ham petrol ihracatının etkisinin yanı sıra iş gücü ve tüketici enflasyonu bağımsız değişkenler olarak araştırma modeline dahil edilirken, kaynak laneti ile ilişkili olan kurumsal kırılmalılığı test etmek amacıyla söz hakkı ve hesap verilebilirlik, siyasi istikrar, devletin etkinliği, düzenleyici kalite ve hukukun üstünlüğü olmak üzere 6 yönetim kriteri ayrı ayrı modele kontrol değişkeni olarak dahil edilmiştir.

PETROL ZENGİNİ ÜLKELER VE DIŞ TİCARET

Petrol, altın, maden, mineral ve tarım gibi doğal kaynaklar, bir ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli ve kritik role sahiptir. Doğada kendiliğinden bulunabilmeleri sebebiyle bu kaynaklardan ekonomik açıdan yüksek rant ve kar marjları elde edilmektedir. Diğer yandan Ricardo'nun rant teorisine göre toprak veya doğal kaynaklar azalan verimler yasasına dayanır. Doğal kaynaktaki verimlilik rantın artmasını sağlar ancak doğal kaynaklardaki azalan verimlilik nedeniyle rantın sürekli artması mümkün değildir (Ricardo,1971:63). Ayrıca Ricardo'ya göre kar ve rantın birbirleriyle çelişen iki kavramdır: kar sermaye temelli olup üretimin gelişmesini sağlarken, rant üretimi sınırlandırmaktadır (Akyüz,1977:3,5-6). Buna ek olarak bir ülkede petrol gibi bir doğal kaynak rezervinin yüksek olması ve bu ürünün herhangi bir ekonomik üretime konu olmadan yüksek ihracat gelirleri getiriyor olması nedeniyle ülke ekonomilerinin sadece bu gelire bağlılığı ortaya çıkabilmektedir. Bu tür tek bir gelire bağımlılık durumunda ise ülkelerin rantiyeci⁶ devlet yönetimine maruz kalması söz konusudur. Özellikle petrolün büyük çapta gelir yaratma potansiyeli nedeniyle rantiyeci devlet kavramı petrol zengini ülkelerle özleşmekte ve rantiyeci devletlerde elde edilen gelir diğer ifadeyle rant, dış alemde elde edilmekte, iç gelir kaynaklarına dayanmamaktadır (Bilgen,2010:27). Bu durumda söz konusu ülke ekonomilerinin genellikle petrol gibi tek bir doğal kaynak ihracatına olan bağlılığına vurgu

⁶ Sahibinin herhangi bir emeği olmaksızın bir malın, mülkün veya paranın belirli süre sonunda kendiliğinden getirdiği gelir olarak tanımlanmaktadır (Hançerlioğlu,2009:340). Dolayısıyla rantiyeci de herhangi bir üretim yapmadan rant gelirleriyle geçinenleri ifade etmektedir. 1970'lerde literatüre giren rantiyeci veya rantiyeci devlet varlık koşullarını egemenliği altındaki doğal kaynaklar üzerinden elde ettiği rant gelirleriyle oluşturmaktadır (Hossein, 1970:428).

yapmaktadır. Rantiyeci devlet kavramının ekonomik etkisinde de kaynak bağımlılığı ön plana çıkmaktadır (Sözen vd.,2011: 93).

Diğer yandan yenilenebilir veya sınırsız olmayan, önemli rant kaynaklarından biri olan ham petrol kaynağı açısından zengin ülkeler, dünyadaki petrol ihracatında öncüdür. The Observatory of Economic Complexity (OEC) verilerine göre 2019 yılı itibariyle dünyada 986 milyar dolar ham petrol ticareti, 300 milyar dolar petrol gazı ticareti ve 688 milyar dolar rafine petrol ihracatı yapılmıştır. Ham petrol ticaretteki en büyük ihracatçı 145 milyar dolar ile Suudi Arabistan iken, en büyük ithalatçı ise 204 milyar dolar ile Çin olmuştur⁷. Suudi Arabistan'ı takiben 2019 yılı itibariyle dünya genelinde en çok petrol ihracat eden ülkelerden Rusya 123 milyar dolar ile 2.; Irak 73,8 milyar dolar ile 3.; Kanada 67,8 milyar dolar ile 4. ve ABD de 61,9 milyar dolar ile 5. sıradadır. Petrol gazı ihracatındaki en büyük ihracatçı 44,2 milyar dolar ile Katar, 34,1 milyar dolar ile Avustralya ve 32,3 milyar dolar ile ABD olmuştur. Diğer yandan ABD 84,9 milyar dolar rafine petrol ihracatında 1.; Rusya 66,2 milyar dolar ile 2.; 46,2 milyar dolar ile Hollanda 3.; 43,1 milyar dolar ile Singapur 4.; 39,2 milyar dolar ile Hindistan 5. sıradadır.

2019 yılı dünya ham petrol, petrol gazı ve rafine petrol ihracatçı ülkeler ilk 10 sıralaması Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: 2019 yılı Ham petrol, Petrol Gazı ve Rafine Petrol İhracatçısı ilk 10 ülke Sıralaması

Sıra	Ülke	Dünya Ham Petrol İhracatındaki Payı (%)	Sıra	Ülke	Dünya Petrol Gazı İhracatındaki Payı (%)	Sıra	Ülke	Dünya Rafine Petrol İhracatındaki Payı (%)
	Toplam	988 Milyar \$		Toplam	300 Milyar \$		Toplam	688 Milyar \$
1	Suudi Arabistan	14,7	1	Katar	14,8	1	ABD	12,3
2	Rusya	12,5	2	Avustralya	11,4	2	Rusya	9,62
3	Irak	7,49	3	ABD	10,8	3	Hollanda	6,71
4	Kanada	6,87	4	Rusya	8,77	4	Singapur	6,29
5	ABD	6,28	5	Norveç	7,69	5	Hindistan	5,69
6	BAE	5,81	6	Malezya	3,84	6	G. Kore	5,65
7	Nijerya	4,67	7	Cezayir	3,63	7	Çin	5,02
8	Kuveyt	4,23	8	Kanada	3,07	8	BAE	4,67
9	Kazakistan	3,48	9	Endonezya	2,78	9	Belçika	3,64
10	Norveç	3	10	Türkmenistan	2,53	10	Suudi Arabistan	3,17

Kaynak: OEC, <https://oec.world/en/legacy> Erişim Tarihi:03.03.2022.

Rafine petrol ve petrol gazı için ham petrolün işlenmesi gerektiği ve doğada kendiliğinden bulunamadıkları düşünüldüğünde, doğal kaynak lanetine konu olabilecek kaynağın ham petrol ihracatı olabileceği düşünülmüştür. Bu bağlamda ham petrolün doğal kaynak laneti oluşturup oluşturmadığını incelemek için öncelikle Tablo 1 de yer alan dünya ham petrol ihracatında öncü ilk 10 ülke başta olmak üzere ham

⁷ OEC Crude Petroleum. <https://oec.world/en/profile/hs92/crude-petroleum> Erişim Tarihi: 08.03.2022.

petrol ihracatı açısından öne çıkan ülkelerin ham petrol ihracatının toplam mal ihracatındaki payı Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Ham Petrol İhracatının Toplam Mal İhracatı içindeki Payı (%): 2010-2019 Yıl Aralığı

Sıra	Ülke*	2019 Dünya ham petrol ihracatındaki payı (%)	Ülke toplam mal ihracatındaki ham petrol ihracatının %si (%)									
			2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Suudi Arabistan	14,7	70,3	74,2	74,6	74,5	71	60,7	62,3	60,4	62,1	63,8
2	Rusya	12,5	36,1	37,4	36,7	35,7	32,9	27,8	25,9	26,9	31,1	30,3
3	Irak	7,49	-	-	-	-	-	-	-	93,4	93,7	90,4
4	Kanada	6,87	13,2	15,6	16,7	17,7	18,8	12,5	10,5	13,4	15,3	15,7
5	ABD	6,28	0,15	0,17	0,20	0,34	0,78	0,60	0,68	1,47	2,93	4,09
6	BAE	5,81	36,3	40	35,1	37,9	36,4	26,4	20,7	20,7	23,6	23,1
7	Nijerya	4,67	76,3	77,7	70	79,4	72,7	69,4	72,6	72,4	74	72,1
8	Kuveyt	4,23	67	68,2	70,6	70,4	68,7	63,8	63,9	66,5	70,6	69,7
9	Kazakistan	3,48	61,8	60,6	59,3	65,4	64,6	55,2	48,5	52,1	59,6	56,8
10	Norveç	3	34,8	36,5	33,7	31,1	30,6	23,2	24,4	25,2	25,7	27
11	Angola	2,89	93,2	93	90,5	90,3	91,4	86,7	84,5	81,9	83,5	86,7
12	Meksika	2,7	11,6	13,6	12,4	11,1	9,15	4,99	4,06	4,54	5,35	5,54
13	Brezilya	2,46	7,96	8,5	8,22	5,29	7,19	6,08	5,28	7,57	10,4	10,6
14	Libya	2,29	81,1	84,1	86,6	80,4	74,9	59,6	74,3	79,3	83,2	85,7
15	B. Krallık	2,29	6,11	5,72	6,33	5,81	5,58	3,55	3,35	4,6	5,6	5,06
16	Umman	1,82	61,4	63	58,9	57,4	57,8	46,3	43,5	45	46,6	47,8
17	Katar	1,56	32,1	31,9	33,4	25,7	23,2	19	20,2	20,3	23,7	20
18	Azerbaycan	1,51	87,5	86,3	84,6	84,1	85	71,2	78,2	78,6	80,2	75,1
19	Cezayir	1,41	41,9	46,1	45	34,7	35	35	35,5	36	34,5	41,7
20	Kolombiya	1,32	32,2	38,5	42,5	45,1	45,4	33,8	25,3	28,1	31,7	32,2
21	Iran	1,25	65	69,1	67,4	50,2	48,7	41,6	39,7	44,9	50,7	49,4
22	Venezuela	1,24	73,3	76	81,4	83,2	75,9	72,7	68,8	76,5	74,1	83,1
23	Hollanda	0,94	1,92	2,07	2,9	2,76	2,65	1,77	1,44	1,62	1,82	1,75
24	Ekvator	0,80	50,4	52,5	52,2	53,5	50,3	33,6	29,5	32,3	35,9	34,3
25	Avusturya	0,47	4,44	4,34	4,34	2,69	3,68	1,51	1,78	1,32	2,21	1,62
26	Gabon	0,44	72,7	75,5	78,9	75,9	83,6	75,5	68,6	59,5	60,2	66,6
27	Mısır	0,43	12,3	16,1	17,9	17,3	19,4	16,4	13,5	13	13,4	11,5

*: Sıralama 2019 yılı dünya ham petrol ihracatındaki paylarına göre.

Kaynak: OEC, <https://oec.world/en/profile/country> verileri kullanılarak, yazar tarafından düzenlenmiştir. Erişim Tarihi:21.03.2022.

Tablo 2’ye göre 2010 -2019 yılları arasında Irak’ın toplam mal ihracatının %90’ını ham petrol oluşturmaktadır. Aynı tabloda ham petrolün toplam mal ihracatındaki payı Angola, Libya ve Venezüella için %80 ve üzerinde iken, Azerbaycan ve Nijerya’da %70’in üzerindedir. Suudi Arabistan, Kuveyt ve Gabon’da ise ham petrol ihracatının toplam mal ihracatındaki payı yaklaşık olarak %65’dir. Kazakistan da söz konusu pay %56, Umman, Cezayir, İran için ise %45 ve üzeridir. Rusya, Kolombiya, Ekvator için %30 ve üzerindegken, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Norveç, Katar için bu oran %20 ve üzeridir.

Tablo 2’den de anlaşılacağı üzere Orta doğu ülkelerinin mal ihracatında ham petrol ihracatının payı oldukça yükündür. Literatürdeki pek çok çalışmada da petrol zengini

ülkeleri çoğunda, petrol rantına bağlı ekonomik büyümeye odaklılık durumunun söz konusu olduğunu, bu ülkelerin petrol gelirlerindeki herhangi bir olumsuz şokta çıkmaza girebildikleri, ülkede gelir eşitsizliği, işsizlik, yoksulluğun ön planda olduğuna değinilmiştir (Sözen vd.,2011). Bu bulgularda kaynak lanetini için bir işaret sayılabilir ve genellikle petrole bağlı rantiyeci devlet araştırmalarında Orta Doğu ülkeleri ele alınmıştır. Ham petrol ihracatının toplam mal ihracatındaki payı %20 ve üzerinde olan 18 ülkenin 2020 yılındaki toplam ham petrol ihracatının toplam değerleri Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Ham Petrol İhracat Gelirleri: Ham Petrol İhracatı Toplam İhracatının %20'si ve Üzeri Olan Ülkeler

	2020 Ham petrol ihracatı	Bölge	Analize dahil edilen ülkeler
Irak	45,2 Milyar \$	Orta Doğu	+
Angola	17,7 Milyar \$	Orta Afrika	
Libya	5,46 Milyar \$	Orta Doğu	+
Venezüella	2,62 Milyar \$	Güney Amerika	
Azerbaycan	9,3 Milyar \$	Kafkasya-Orta Doğu	+
Nijerya	30,0 Milyar \$	Afrika	
Suudi Arabistan	95,7 Milyar \$	Orta Doğu	+
Kuveyt	27,6 Milyar \$	Orta Doğu	+
Gabon	2,36 Milyar \$	Orta Afrika	
Kazakistan	25,2 Milyar \$	Orta Asya	+
Umman	13,3 Milyar \$	Orta Doğu	+
Cezayir	6,26 Milyar \$	Orta Doğu	+
Iran	1,18 Milyar \$	Orta Doğu	+
Rusya	74,4 Milyar \$	Orta Asya	
Kolombiya	7,46 Milyar \$	Güney Amerika	
Ekvator	4,94 Milyar \$	Güney Amerika	
BAE	42 Milyar \$	Orta Doğu	+
Norveç	26,2 Milyar \$	Avrupa	
Katar	9,89 Milyar \$	Orta Doğu	+

Kaynak: <https://oec.world/>

Tablo 3'te yer alan veriler incelendiğinde de Orta Doğu ülkelerinin ham petrol ihracatı açısından da ön planda oldukları görülmektedir. 2020 yılı verilerine göre Dünya'da toplamda 640 milyar dolar ham petrol ihraç edilmiş olup, bu hacmin yaklaşık % 40'ı olan 258 milyar dolar ham petrol ihracatının Tablo 3'te yer alan Orta Doğu ülkelerince gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.

İLGİLİ LİTERATÜR

Bu kısımda ekonomik değer olarak ülkenin ekonomik kaderine etki eden petrolün dışı ihracat ve petrol ihracatının ülke ekonomisindeki etkisini inceleyen örnek çalışmalar ele alınmıştır.

Tabari ve Nasrollahi (2010), 1980-2007 yıl aralığında İran'ın petrol dışı ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiyi neo-klasik üretim fonksiyonu ve VECM metodu ile incelemiş, işgücü ve sermayenin ülke GSYİH üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı olduğunu, ancak petrol dışı ihracatın beklenen aksine ülke GSYİH üzerindeki etkisinin negatif anlamlı olduğunu tespit etmiştir.

Monir vd. (2012), 1973-2007 yıl arasındaki dönemde İran'da petrol ve petrol harici ihracatın ekonomik büyüme üzerinde etkilerini araştırdığı çalışmada kurdukları zaman serisi ve VAR model ile hem reel petrol ihracatı hem de reel petrol harici ihracatın, İran'ın ekonomik büyümesi üzerinde pozitif etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Adenugba ve Dipo (2013), 1981-2010 dönemi aralığında petrol harici ihracat gelirleri ve döviz kurunun, Nijerya ekonomisindeki etkisini araştırmışlardır. Regresyon analizi ile yapılan araştırma sonucunda, döviz kurunun reel GSYİH üzerinde etkisinin pozitif ancak istatistiksel olarak anlamsız olduğu; petrol dışı ihracatın ise reel GSYİH üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkisinin olduğu, petrol dışı ihracat gelirlerindeki 1 birim artışın, ülke reel GSYH'sini 2.2 birim artırdığı tespit edilmiştir.

Abogan vd. (2014), 1980-2010 yıl arasındaki dönemde petrol harici ihracatın Nijerya ekonomisine etkisini araştırmışlardır. Araştırmacılar, çalışmanın amacına yönelik, Hata düzeltme mekanizmalı aşırı parametrisasyon ve aşırı derecede tutumluluk içeren Klasik En Küçük Kareler metodundan yararlanmış, bağımlı değişkeni reel GSYİH, bağımsız değişkenleri ise petrol dışı ihracatın yanı sıra döviz kuru ve enflasyon oranı olarak belirlenmişlerdir. Çalışma sonucunda petrol dışı ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu, çalışma dönemi boyunca, petrol dışı ihracatın Nijerya'daki mal ve hizmet üretimini %26 gibi oranda pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Mehrara (2008), 1965-2005 yıl aralığında petrol ihracatçısı 13 ülkenin petrol gelirlerindeki değişimin ülke ekonomisine etkilerini 5'er yıllık periyotlarla incelemiştir. Panel veri analizi ile ülkelerin petrol gelirleri ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Mali harcamaları cari gelirden ayıran kurumsal mekanizmadan yoksun, petrole aşırı bağlı ülkelerde petrol gelirlerinde meydana gelen negatif şokların ülke ekonomisini asimetrik ve doğrusal olmayan şekilde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Mehrara (2014), 1970-2011 yıl aralığında petrol ihraç eden 11 ülke örneğinde, petrol harici dış ticaret ile GSYİH arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Panel eşbütünleşme analizi sonucunda GSYİH ve petrol rezervin uzun dönemde ticaret ile ilişkisinin olduğunu belirleyen araştırmacı, dinamik hata düzeltme modeli ile iki ayrı model sonucunda GSYİH ve petrol rezervinden petrol harici dış ticarete kısa dönemli nedenselliğin olduğunu ancak, petrol dışı ticaretin hem uzun hem kısa dönemde GSYİH üzerinde etkisinin ise nötr olduğu belirlenmiştir. Bunu ülkelerde ticareti yönlendiren şeyin petrol ve GSYİH olduğu, ancak tersinin geçersiz olduğu şeklinde yorumlamışlardır.

Aljebri (2017), 1988-2014 yıl arası dönemde, kısa ve uzun dönemde Suudi Arabistan'da petrol dışı ihracatın petrol dışı ekonomik büyüme üzerine etkilerini klasik en küçük kareler metodu ve VAR model analizi ile incelemiştir. Sermaye, işgücü yanında petrol dışı ihracatı bağımsız değişken olarak modele dahil eden araştırmacı, kısa ve uzun dönemde petrol dışı ihracatı ve sermayenin, petrol dışı ekonomik büyüme ile pozitif yönlü ve anlamlı ilişki olduğunu tespit ederken, iş gücünün ise sadece uzun dönemde petrol dışı GSYİH ile pozitif ve anlamlı ilişkisinin olduğunu belirlemiştir.

Mohsen (2015), 1975-2010 yıl arası dönemde Suriye için petrol ürünleri ihracatı ve petrol dışı ihracatın, ülkenin reel GSYİH ile ilişkisini VAR model ve Granger Nedensellik analizi ile incelemiştir. Petrol ihracatı ve petrol dışı ihracatın kısa ve uzun dönemde ülke reel GSYİH ile ilişkisinin pozitif ve anlamlı olduğunu belirlerken, Granger nedensellik analizi ile kısa dönemde her iki bağımsız değişken ile reel GSYİH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu, uzun dönemde ise petrol harici ihracat ile reel GSYİH arasında çift yönlü nedenselliğin belirlendiğini, petrol ihracatından reel GSYİH'ye ise tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit etmiştir.

Manu ve Aliyu (2021), 1980-2018 periyodunda petrol ihracatı ve petrol harici ihracatın Nijerya ekonomisi üzerine etkisini incelemiş hem petrol ihracatının hem de petrol harici ihracatın ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkileri olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Hükümetin ihracatı artırmaya yönelik politikalar geliştirmesini önermiştir.

Literatürdeki çalışmaların genel sonuçları incelendiğinde:

- (i) Araştırmaların çoğunluğunda petrol dışı ihracatın ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkili olduğu sonucuna ulaşıırken, bazı çalışmalarda bu değişkenin nötr bazı çalışmalarda ise negatif etkili olduğu,
- (ii) Tüm çalışmalarda ise petrol rezervinin ve petrol ihracatının ekonomik büyüme üzerinde görece daha yüksek oranda pozitif etkili olduğu, sonucuna ulaşılmıştır.

ANALİZ VE BULGULAR

Veri Seti

Bu çalışmada kullanılan veri setleri Federal Rezerv Ekonomik Verileri (FRED)⁸ ve Dünya Bankası (WB) veri tabanının elde edilmiştir. 2000-2021 aralığında İran, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Azerbaycan, Kuveyt, Irak, Kazakistan, Cezayir, Uman ve Libya olmak üzere 11 ülkenin ham petrol ihracatı (CRoil), petrol dışı kamu gelirleri (NonoilRGG), Enflasyon (Inf) ve İşgücü Oranı (Emprate) değişkenleri bağımsız, GSYİH değişkeni ise bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Kontrol değişkeni olarak WB veri tabanında yer alan "Söz hakkı ve hesap verilebilirlik (VA), Siyasi İstikrar (PS), Devletin Etkinliği (GE), Düzenleyici Kalite (RQ), Hukukun Üstünlüğü (RL) ve Yolsuzluk Kontrol (CC)"⁹ değişkenleri analize dahil edilmiştir. Analizde yer alan ülkeler Tablo 4'te yer alırken, analizde kullanılan değişkenlere ilişkin açıklamalar Tablo 5'te gösterilmiştir.

⁸ Federal Rezerv Ekonomik Verileri (Federal Reserve Economic Data: FRED) <https://fred.stlouisfed.org/> Erişim Tarihi:12.07.2022.

⁹ WB, Dünya çapında Yönetişim Göstergeleri Projesi "The Worldwide Governance Indicators (WGI) Project" kapsamında ele alınan raporda 1996-2020 yılları arasında 200 ülkeyi bahsedilen 6 yönetim kriterine göre değerlendirmektedir. Her bir kriter için en düşük skor -2,5 en yüksek skor ise 2,5 olarak belirlenmiştir. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/> Erişim Tarihi:01.07.2022

Tablo 4: Analizde Yer Alan Birimler: 11 Petrol İhracatçı Ülke

Numara	Ülke	Numara	Ülke
1	İran	7	İrak
2	Suudi Arabistan	8	Kazakistan
3	BAE	9	Cezayir
4	Katar	10	Uman
5	Azerbaycan	11	Libya
6	Kuveyt		

Tablo 5: Değişkenler *

Değişken	Açıklama	Birimi	Kaynak
GSYİH	Yıllık işgücü ve sermaye tarafından üretilen mal ve hizmetlerin piyasa değeri.	Milyar dolar	FRED
Ham petrol ihracatı (CRoil)	Ham petrol ürün ihracat gelirlerinin toplamı.		
Petrol dışı kamu gelirleri (NonoilRGG)	Petrol ve petrol türevleri haricinde, yurtiçi ve yurtdışı mal ve hizmetler vasıtasıyla hükümetin elde etmiş olduğu yıllık gelir		
İşgücü Oranı (EmpRate)	İşgücü/ Toplam Nüfus	Oran	
Enflasyon (Inf)	Tüketici fiyat enflasyonu		
Söz hakkı ve hesap verilebilirlik (VA)	Yönetişim Kriterleri	Skor (-2.5,2.5)	WB
Siyasi İstikrar (PS)			
Devletin Etkinliği (GE)			
Düzenleyici kalite (RQ)			
Hukukun üstünlüğü (RL)			
Yolsuzluk kontrol (CC)			

*Tablo 5'te yer alan değişkenler arasındaki büyüklük farklılıkları, sayısal değer ve oransal değer olması göz önüne alındığında aynı analize alınması için sayısal değere sahip olan GSYİH, CRoil, NonoilRGG değişkenlerinin logaritması alınmıştır.

Değişkenler Arasındaki Doğrusal Bağımlılık: Korelasyon Analizi

Söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlılığı ve şiddeti Pearson korelasyon analizi incelenmiştir. Çapraz korelasyon matrisine Tablo 6'da yer verilmiştir.

Tablo 6: Değişkenler Arasındaki Korelasyon İlişkisi

	GSYİH	CRoil	Inf	Nonoil RGG	Emp Rate	VA	PS	GE	RQ	RL	CC
GSYİH	1										
CRoil	0.728**	1									
Inf	0.011	-0.258*	1								
Nonoil RGG	-0.250**	0.221*	0.137*	1							
Emp Rate	-0.088	0.146*	0.041	0.053	1						
VA	-0.378**	0.405*	-0.126	0.079	0.432**	1					

PS	-	-0.084	-0.092	-0.008	0.772**	0.294*	1					
	0.055**											
GE	0.271**	0.086	0.060	-	0.769**	0.351*	0.807*	1				
				0.177**								
RQ	0.100	0.129*	-	-0.122	0.823**	0.390*	0.810*	0.896*	1			
			0.184*									
RL	0.171**	0.119	-0.086	-0.101	0.764**	0.377*	0.846*	0.926*	0.904*	1		
CC	0.316**	0.207*	0.040	-0.111	0.676**	0.332*	0.647*	0.846*	0.714*	0.814*	1	

** . Korelasyon 0.01 anlam düzeyinde anlamlıdır.

* . Korelasyon 0.05 anlam düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 6'da gösterildiği üzere söz konusu ülkeler genelinde GSYİH ile ham petrol ihracatı (CRoil) arasında pozitif anlamlı ($r=0,728$) ve güçlü bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Diğer yandan GSYİH ile petrol harici kamu gelirleri (NonoilRGG) arasında ise negatif anlamlı ve zayıf korelasyona rastlanılmıştır ($r=-0.250$, $\alpha=0,01$ anlam düzeyi). Yönetişim kriterleri incelendiğinde ise GSYİH ile söz hakkı ve hesap verebilirlik (VA) değişkeni arasında benzer şekilde negatif anlamlı ve zayıf korelasyon belirlenirken, GSYİH ile devletin etkinliği (GE) ($r=0,271^{**}$) ve yolsuzluk kontrol değişkeni ($r=0,316^{**}$) arasında pozitif anlamlı ancak zayıf ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca GSYİH ile hukukun üstünlüğü (RL) değişkeni ($r=0,171^{**}$) arasında da pozitif anlamlı ancak oldukça zayıf korelasyon ilişkisine rastlanılmıştır. Bu durum ham petrol ihracatçısı ülkeler için ham petrolün ülke ekonomisini reel olarak artırdığını gösterirken, GSYİH'nin büyümesine paralel ülke içinde yönetim kriterleri bağlamında yeterli derece, pozitif etkili gelişmelerin yaşanmadığına yorumlanabilir.

Analizdeki ikinci değişken olan CRoil değişkeni ile enflasyon (Inf), işgücü oranı (Emprate), NonoilRGG, VA ve siyasi istikrar (PS) arasında ise negatif anlamlı zayıf ve orta derecede korelasyon olduğu belirlenirken, CRoil değişkeninin düzenleme kalitesi (RQ) ve yolsuzluk kontrollü (CC) değişkenleri ile pozitif ancak yine zayıf derecede korelasyon ilişkisi içinde olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürde sıklıkla bahsedilen kaynak bolluğunun kaynak bağımlılığına dönüşmesi olarak bahsedilen kaynak laneti ile ilişkilendirilebilir

Tüketici fiyat değişimini esas alan enflasyon (Inf) değişkeninin de CRoil değişkeni pozitif anlamlı ancak zayıf ilişkisinin yanı sıra NonoilRGG ve düzenleyici kalite (RQ) değişkeni arasında negatif anlamlı ve zayıf korelasyon ilişkisinde olduğu belirlenmiştir.

NonoilRGG değişkeninin, GSYİH ve CRoil değişkenine ek, devletin etkinliği (GE) değişkeni ile negatif anlamlı ancak zayıf korelasyon ilişkisinde olduğu tespit edilmiştir.

Diğer yandan EmpRate değişkeninin beklenenin aksine GSYİH değişkeni ile arasında herhangi anlamlı bir ilişkisi tespit edilemezken, yönetim kriterlerinin VA ($r=0,0.432^{**}$) ile pozitif anlamlı-orta şiddette korelasyon ilişkisine sahip olduğu belirlenirken, PS ($r=0.772$), GE ($r=0,769^{**}$), RQ ($r=0,823^{**}$), RL ($r=0,764^{**}$) ve CC ($r=0,676^{**}$) ile pozitif anlamlı ve yüksek derecede korelasyon ilişkisinde olması dikkat çekicidir.

Son olarak yönetim kriterleri arasındaki korelasyon katsayıları ve anlamlılıkları incelendiğinde her birinin diğeri ile yüksek ve çok yüksek derece, pozitif anlamlı

ilişkide olduğu Tablo 6’da detaylı olarak gösterilmiştir. Diğer yandan bağımsız değişkenler arasındaki yüksek korelasyon katsayısı, standart hataların yükselmesine sebep olabilmektedir. Bu bağlamda model tahminindeki bağımsız değişkenler arasındaki yüksek korelasyonun dikkate alınması önerilmektedir (Sarıtaş vd., 2016:97). Ancak söz konusu yönetim kriterlerinin her birinin ayrı ayrı kontrol değişkeni olarak modele alınması planlanmıştır. Bu nedenle bu durumda model tahmininde herhangi bir sapma ve tutarsızlığın olmayacağı öngörülmüştür.

Ekonometrik Tahmin Modeli

Söz konusu tüm değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlılığı, yönü ve şiddetine dair bilgiler edindikten sonra ülkelerin ekonomik büyümelerini etkileyen değişkenleri ve etki katsayılarını tespit etmek amacıyla panel veri analizinden yararlanılmıştır. Panel veri analizi için en uygun tahmin modelini seçmeden önce seriler ve kurulacak model için birimler arası korelasyon, durağanlık, homojenite, zaman ve/veya birim etki, heteroskedasite ve otokorelasyon sorunu olup olmadığını belirlemek gereklidir. Öncelikle serilerin durağanlığı test edilmelidir. Durağanlık, ilgili literatürde sıklıkla bahsedildiği gibi, ekonometrik çalışmalarda sahte regresyon sorununun olmaması ve katsayıların tutarlı olması için gereklidir. Diğer yandan serilerin durağanlığını analiz eden test istatistikleri, birimler arası korelasyonlu olup olmama durumuna göre değişmektedir. Bu bağlamda öncelikle serilerde birimle arası korelasyon durumu Pesaran (2004)’a ait Cross Dependence (CD) Test ile incelenmiştir.

Tablo 7: Birimler Arası Korelasyon: Pesaran (2004) CD test sonuçları

Değişkenler	CD-Test	p-değeri	corr	abs (corr)
GSYİH	27.78	0.000	0.802	0.802
CRoil	1.86	0.063***	0.054	0.449
NonoilRGG	-0.71	0.478***	-0.021	0.163
Inf	6.33	0.000	0.182	0.318
EmpRate	4.70	0.000	0.135	0.532
VA	6.54	0.000	0.188	0.559
PS	4.70	0.017	0.135	0.358
Tablo 7’in devamı				
Değişkenler	CD-Test	p-değeri	corr	abs (corr)
GE	2.10	0.036	0.060	0.532
RQ	1.62	0.106***	0.046	0.380
RL	-0.48	0.632***	-0.014	0.357
CC	-1.17	0.243***	-0.034	0.405

***: $\alpha=0,05$ anlam düzeyinde p-değeri $>0,05$ olduğundan H_0 kabul edilmiştir. Bu serilerde birimler arası korelasyona rastlanılmamıştır. Diğer tüm seriler için p -değeri $<0,05$ olduğundan H_0 reddedilmiş, söz konusu serilerde birimler arası korelasyona rastlanılmıştır.

H_0 : Birimler arası korelasyon yoktur.

H_1 : Birimler arası korelasyon vardır.

Tablo 7’de serilerde birimler arası korelasyon durumu incelenmiş, GSYİH, Inf, EmpRate, VA, PS, GE değişkenlerine ait serilerde birimler arası korelasyon veya diğer adıyla yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. CRoil, NonoilRGG, RQ, RL ve CC değişkenlerine ait seriler de ise birimler arası korelasyon durumuna rastlanılmamıştır. Bu durumda serilerin durağanlığı için birimler arası korelasyonlu serilerde ikinci nesil testlerden yararlanırken, birimler arası korelasyon bulundurmayan diğer serilerde ise birinci nesil testlerden yararlanılması yeterli olacaktır. Burada ikinci nesil birim kök

testlerinden Pesaran (2007) tarafından yatay kesit genişletilmiş Im, Pesaran, Shin (CIPS) testinden yararlanılırken, birimler arası korelasyonun olmadığı durumda ise Fisher testleri arasında daha güçlü tahmin sonuçları verdiği bilinen birinci nesil testlerden Im, Pesaran ve Shin (2003)'e ait (IPS) birim kök testi (Yerdelen Tatoğlu,2018:54) kullanılmıştır.

Tablo 8: Serilerindeki Durağanlığın İncelenmesi: I (0) Düzey

Birim Kök Testleri	İkinci Nesil Birim Kök Testleri		Birinci Nesil Birim Kök Testi	
	Pesaran (2007) CIPS test****		IPS Test	
Değişkenler	CIPS test değeri (Sabit)	CIPS test değeri (Sabit +Trend)	p-değeri (Sabit)	p-değeri (Sabit +Trend)
GSYİH	-2.291	-2.533	-	-
CRoil	-	-	0.0302	0.0982
NonoilRGG	-	-	0.000	0.000
Inf	-2.376	-2.655	-	-
EmpRate	-1.797	-1.793	-	-
VA	-2.521	-3.274	-	-
PS	-2.555	-2.952	-	-
GE	-0.188	-0.185	-	-
RQ	-	-	0.0109	0.1983
RL	-	-	0.0332	0.006
CC	-	-	0.0000	0.0539

****: CIPS test 0,05 anlam düzeyinde sabit için tablo değeri -2,25 iken, sabit +trend için tablo değeri -2,76'dır.
Not: Durağanlık analizlerinde tüm serilerin logaritmik formları kullanılmıştır.

Tablo 8'de görüldüğü üzere 0.05 anlam düzeyinde CIPS test sonuçlarına göre GSYİH, Inf serisi sabit durumda durağan iken, sabit+ trend durumunda ise durağan değildir. Emprate serisi ise her iki durumda durağanlıktan uzaktır. Diğer yandan VA, PS ve GE yönetim kriterlerine ait seriler hem sabit hem de sabit +trend durumunda durağandır.

Tablo 8'de yer alan IPS test sonucunda ise CRoil, RQ ve CC serilerinin sabitte durağan olduğu, sabit+trend durumunda durağan olmadığı belirlenmiştir. NonoilRGG ve RL serilerinin her iki durumda da durağan olduğu görülmüştür

Tüm serilerin birinci farkları alınarak durağanlıkları tekrar incelenmiştir. Bulgulara Tablo 9'da yer verilmiştir.

Tablo 9. Serilerindeki Durağanlığın İncelenmesi: I (1) Düzey

Birim Kök Testleri	İkinci Nesil Birim Kök Testleri		Birinci Nesil Birim Kök Testi	
	Pesaran (2007) CIPS test****		IPS Test	
Değişkenler	CIPS test değeri (Sabit)	CIPS test değeri (Sabit +Trend)	p-değeri (Sabit)	p-değeri (Sabit +Trend)
dGSYİH	-4.333	-4.609	-	-
dCRoil	-	-	0.000	0.000
dInf	-4.311	-4.235	-	-
dEmpRate	-3.443	-3.801	-	-
dVA	-5.520	-5.556	-	-
dPS	-4.797	-4.652	-	-
dGE	-4.856	-4.702	-	-
dRQ	-	-	0.000	0.000
dRL	-	-	0.000	0.000
dCC	-	-	0.000	0.000

****: CIPS test 0,05 anlam düzeyinde sabit için tablo değeri -2,25 iken, sabit +trend için tablo değeri -2,76'dır.

Tablo 9’da verilen test sonuçları incelediğinde tüm serilerin I(1) düzeyinde sabit ve sabit +trend durumunda durağan olduğu anlaşılmaktadır.

Durağan analizleri ardından neo -klasik üretim fonksiyonundan yola çıkılarak model aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

$$Y = F(K, L)$$

$$GSYİH = F(CRoil, NonoilRGG, Inf, EmpRate) \quad (1)$$

Model için kullanılacak tahmin modelinin tespitine yönelik modeldeki parametrelerin homojenliği test edilmelidir. Homojenlik testlerinden Pesaran ve Yamagata (2008)’e ait Δ testi kullanılmıştır. Homojenlik testleri Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 10. Homojenlik Testleri

Modeller	Pesaran ve Yamagata Δ Test		
		Delta	p-değeri
GSYİH=F(CRoil ,NonoilRGG,Inf, EmpRate)	Δ	0.969	0.332
	Δ_{adj}	1.149	0.251

H_0 : Parametreler homojendir

H_1 : Parametreler homojen değildir.

Tablo 10’da verilen Pesaran ve Yamagata (2008) Δ test sonuçlarına göre 0.05 anlam düzeyinde p-değerleri 0,05’ten büyük olduğundan Model I’de yer alan eğitim parametresinin homojen olduğu anlaşılmıştır. Model II için ise p -değerleri <0,05 olduğundan eğitim parametresinin heterojen olduğu tespit edilmiştir.

Bu durumda model I için kullanılacak olan sapmasız-doğru tahmin modelinin, homojen panel veri tahmincileri arasından seçilmesini sonucu elde edilmiştir. İlk olarak Model I tahmini için gerekli analizler yapılmıştır.

Bir sonraki aşama homojen panel veri modeli için birim etki ve/veya zaman etkinin varlığı sınanmıştır. F testinden yararlanılmıştır.

Tablo 11: Modelde Birim ve Zaman Etkilerin Varlığının Sınanması: F testi

dIGSYİH	Katsayı	St Sapma	t	P> T
dICRoil	0.4579647	0.0354994	12.90	0.000
dINonoilRGG	- 0.0019206	0.0068096	-0.28	0.016
dInf	- 0.032281	0.0013684	-2.36	0.594
dEmpRate	- 0.0022623	0.0101225	- 0.22	0.659
F(30,194)=11.194				Prob > F = 0

Tablo 11’de yer alan F testi sonucunda elde edilen F (30, 194) =11.194 değeri, 0,05 anlam düzeyinde F tablo değeri (1.518) ile karşılaştırıldığında birim etki ve zaman etkinin sifıra eşit olduğunu ifade eden H_0 yokluk hipotezi reddedilir. Bu durumda model klasik model için uygun değildir. Modelde birim etki veya zaman etki olup olmadığı F testi ile kontrol edilmiştir.

Model I	F testi	Sonuç
Birim Etki	F(10,214)*=0,60	Birim etki var
Zaman Etki	F(20,204)**=15.90	Zaman etki yok

* F(10,214) tablo değeri=1.875

**F(20,204) tablo değeri=1.622.

Birim etki varlığı tespit edildikten sonra modelin sabit etkiler mi yoksa tesadüfi etkiler modeline uygun olup olmadığı Tablo 12’de Hausman Test ile kontrol edilmiştir.

Tablo 12: Hausman Test

dGSYİH	Katsayılar			
	(b) Sabit Etkiler (fe)	(B) Tesadüfi Etkiler (re)	(b-B) Farklar	Sqrt (diag(V_b-V_B)) Standart hata
dCRoil	0.5382425	0.5389875	-0.0007449	0.0096428
dTotaloilEXP	-0.0173235	-0.0158782	-0.0014453	0.0019931
dNonoilRGG	0.0136979	0.0133901	0.0003079	0.0014874
dInf	0.0014256	0.0015958	-0.0001702	0.0002846
dEmpRate	0.0275587	0.0281546	0.005659	0.0037099

b: H_0 ve H_A altında tutarlı
B: H_A altında tutarsız, H_0 altında etkin
 H_0 : Katsayılardaki farklılık sistematik değil, tesadüfidir.
$$\chi^2(5) = (b-B)'[(V_b-V_B)^{-1}](b-B)$$
$$= 0.46$$
$$\text{Prob}>\chi^2 = 0.9773$$

0,05 anlam düzeyinde 4 serbestlik derecesinde Ki-Kare tablo değeri 9.488’dir. Hesaplanan değer, tablo değerinden küçük ve p olasılık değeri $>0,05$ anlam düzeyi olduğundan H_0 hipotezi reddedilemez. Bu sonuç Model için tesadüfi etkiler modelinin tutarlı olacağına yorumlanır.

Diğer yandan model tahmininde kullanılacak tesadüfi etkiler modelinin seçilmesinden önce, tüm homojen panel veri modellerinde tam etkinlik için geçerli olan bazı varsayımların sağlanması gereklidir. Bunlar ilk, modelin hata teriminin birim içerisinde ve birimlere göre eşit varyanslı diğer bir ifade ile homoskedastik olması durumudur. Aksi halde heteroskedasite sorunu olduğu söylenebilir. Bir diğeri de yine modeldeki hata teriminin dönemsel veya uzlamsal korelasyonsuzluğunu ifade eden otokorelasyonun olmamasıdır. Yatay kesit bağımlılığının olmaması da bir diğer varsayımdır (Yerdelen Tatoğlu,2020:227). Bu üç varsayımın sağlanıp sağlanmadığı model için sırasıyla incelenmiştir:

Tesadüfi etkiler modellerinde heteroskedasite sorunu tespit etmek için Breush-Pagan LM testi ve Levene, Brown ve Forsythe (1974)’e ait testlerinin kullanılması önerilmektedir. Bu çalışmada da modelde heteroskedasite sorunu olup olmadığını belirlemek adına Levene, Brown ve Forstyhe (1974) testinden yararlanılmıştır. Test sonucu elde edilen kritik değerler Tablo 13’te gösterilmiştir.

Tablo 13. Heteroskedasite

Heteroskedasite Sorunu:	Levene, Brown ve Forsythe (1974) Testi	
W0 = 3.2843402 W50 = 2.8229301 W10 = 3.2901651	df (10,218)	Pr>F=0.0055523 Pr> F=0.00258036 Pr>F=0.00054444

Tablo 13’te yer alan Levene, Brown ve Forsythe (1974) test sonucunda elde edilen (10,198) serbestlik derecesinde W0, W50, W10 test istatistikleri, F testi tablo değerleri ile karşılaştırıldığında heteroskedasite sorununun yokluğunu ifade eden H_0 hipotezinin reddedildiği, modelde heteroskedasite sorunun olduğu görülmektedir.

Modelde, etkinlik için ikinci temel varsayım olan otokorelasyon olup olmadığını sınamak için Bhargava, Franzini ve Narendranathan’ın Durbin-Watson ve Baltagi-Wu’nun yerel en iyi değişmez testleri kullanılmıştır. Bulgulara Tablo 14’te yer verilmiştir.

Tablo 14. Otokorelasyon

modified Bhargava et al. Durbin-Watson = 1.6372102
Baltagi-Wu LBI = 1.6976108

Tablo 14’te görüldüğü üzere tesadüfi etkiler modeli için Bhargava vd. Durbin-Watson ve Baltagi-Wu LBI test istatistikleri için hesaplanan kritik değerler 2’den küçüktür. Bu modelde birinci dereceden otokorelasyonun varlığını işaret etmektedir.

Son olarak modelde Tablo 15’te birimler arası korelasyon olup olmadı sınıması, Frees (1995)’in testi kullanılmıştır.

Tablo 15. Birimler arası korelasyon

Frees' test of cross sectional independence = 4.262
Critical values from Frees' Q distribution
alpha = 0.10 : 0.1360
alpha = 0.05 : 0.1782
alpha = 0.01 : 0.2601

Pesaran (2004) CD test ve Friedman (1937) testlerine alternatif olan Frees (1995) testi sonucunda 0,05 anlam düzeyinde hesaplanan CD test değeri 4.262 olup, 0,05 düzeyindeki alpha değeri 0,3429’dan büyüktür. Bu temel hipotez olan yokluk hipotezinin reddedilmesi gerektiğini, modelde birimler arası korelasyon olduğunu göstermektedir.

Etkinliği bozan varsayımlar sınıanmış, Model I için heteroskedasite, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı sorunlarının hepsinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular ışında modelin tahmininde dirençli tahmincilerden tesadüfi etkiler modelleri için önerilen Driscoll-Kraay Standart Hatalar tahmincisinin kullanılmasına karar verilmiştir. Tablo 16’da tahmin sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 16. Dirençli Tahminci: Driscoll-Kraay Tahmincisi

Bağımlı değişken: GSYİH			
Açıklayıcı değişkenler	Katsayı	Standart Hata	p-olasılık değeri
CRoil	0.5389875	0.0730493	0.000
NonoilRGG	0.0133901	0.0100545	0.198
Inf	0.0015958	0.0031899	0.622
Emprate	0.0281246	0.0121085	0.031
Sabit	0.0602493	0.0350853	0.101
Wald Test	Wald Chi2(4) =133.01		Prob>Chi2=0.000

Heteroskedasite, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı varsayımı altında, dirençli standart hatalar ile hesaplanan p olasılık değerlerine göre sadece ham petrol ihracatı (CRoil) ve işgücü oranı (EmpRate)’in, GSYİH üzerindeki etkisi anlamlı bulunmuştur. Modelin Wald test sonucuna göre F istatistiğinin anlamlı olduğu görülmüştür. Petrol harici kamu gelirleri ve işgücü oranının GSYİH üzerinde etkisinin anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Modeli açıklayan nihai denklemin Eşitlik (1)’de gösterilmiştir:

$$GSYİH_{it} = 0.5538463 CRoil_{it} + 0.0281246EmpRate_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Eşitlik (1) e göre ham petrol ihracatındaki 1 birimlik artış, GSYİH'yı 0,55 birim artırırken, işgücü oranındaki 1 birimlik artışın GSYİH'yı 0,03 birim artırdığı sonucu elde edilmiştir.

Ardından eşitlik (1)'de verilen nihai modele yönetim kriterleri tek tek analize kontrol değişkeni olarak eklenmiş, bu değişkenlerle birlikte bağımsız değişkenlerin GSYİH'daki değişimi açıklayıp açıklayamadığı incelendiğinde sadece devletin etkinliği (GE)¹⁰ değişkenin GSYİH'yı açıklamakta anlamlı ancak negatif etkili olduğu görülmüştür. Bu nedenle diğer değişkenlerle kurulan model sonuçlarına yer verilmemiştir. GE kontrol değişkeni ile yeni oluşan modelin Driscoll-Kraay ile tahmini Tablo 17'de gösterilmiştir.

Tablo 17: Kontrol Değişkeni ile oluşturulan Yeni Model Tahmini: Driscoll Kraay Tahmincisi

Bağımlı değişken: GSYİH			
Açıklayıcı değişkenler	Katsayı	Standart Hata	p-olasılık değeri
CRoil	0.5539445	0.0684664	0.000
NonoilRGG	0.0131027	0.009219	0.171
Inf	0.001168	0.0030314	0.704
Emprate	0.0303437	0.0124825	0.025
GE	-0.1250749	0.040761	0.006
Sabit	0.0611421	0.0349494	0.096
Wald Test	Wald Chi2(5) =150.27		Prob>Chi2=0.000

Yeni modelin nihai ekonometrik spesifikasyonu ise eşitlik (2)'de gösterildiği gibidir:

$$GSYİH_{it} = 0.5539445 CRoil_{it} + 0.0303437 EmpRate_{it} - 0,1250749 GE_{it} \quad (2)$$

Eşitlik (2) de gösterilen yeni modele göre ham petrol ihracatının % değişimindeki 1 birim artış oransal olarak GSYİH'in yüzdesel değişimini 0.55 birim artırmaktadır. Benzer şekilde iş gücü oranındaki 1 birimlik artış, GSYİH'yı 0,03 birim artırırken, yönetim kriterlerinden GE değişkenindeki 1 birimlik artış GSYİH'yı 0,12 birim azaltmaktadır.

Her iki model sonucunda da petrol ihraç eden orta doğu ülkeleri örneklemindeki ülkelerin ekonomik büyümesini en yüksek oranda etkileyen değişkenin ham petrol ihracatı olduğu görülmüştür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada dünyadaki önemli ham petrol ihracatçısı olan büyük çoğunluğu Orta Doğu'da bulunan 11 ülkesi için, ham petrol ihracatı başta olmak üzere, petrol harici kamu gelirleri, tüketici enflasyonu ve iş gücü oranının ekonomik büyüme ile ilişkisi incelenmiş, ekonomik kalkınmanın göstergeleri olarak WB yönetim kriterleri modele

¹⁰ GE kontrol değişkeni modele eklenirken, homojenlik, birim etki-zaman etki, tesadüfi -sabit etkiler modeline uygunluk test edilmiş, modelde etkinlik bozucu varsayımlar tek tek analiz edilmiştir. GE değişkenin eklenmesi modelin tesadüfi etkiler modeli olmasını, modeldeki heteroskedasite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon sorununun varlığını değiştirmemiştir. Modele kontrol değişkeni eklendikten sonra da kullanılacak model olarak Driscoll-Kraay modelinin kullanılması uygundur.

tek tek kontrol değişkeni olarak eklenmiş, bu kriterlerin açıklayıcı değişkenlerle birlikte ekonomik büyüme ile ilişkisi ele alınmıştır. Araştırma bulgularına göre 2000-2020 yıl aralığında ise petrol harici kamu geliri, tüketici enflasyonunun ekonomik büyüme ile anlamlı ve istatistiksel bir ilişkisinin olmadığı belirlenirken, ekonomik büyümeyi açıklayan ve en güçlü derecede pozitif etkileyen değişkenin ham petrol ihracatı olduğu ortaya konmuştur. İşgücü oranının da ekonomik büyüme üzerinde oldukça küçük oranda, ancak pozitif yönde anlamlı istatistiksel olarak etkili bir değişken olduğu görülmüştür. Bu bağlamda bulgulara göre petrol kaynağının bolluğunun ülkelerin ekonomik büyümeye katkı sağladığı ortaya konmuştur. Ancak bu ülkelerin dünya ham petrol ihracatçısı olarak göstermiş oldukları yüksek performansın, diğer petrol rezervi yüksek, mali kural ve kurum kalitesine önem veren ülkelere göre ekonomik gelişmişlik düzeyine göre geride olması petrolden elde edilen ihracat gelirlerinin etkin kullanılmadığına yorumlanabilir. Diğer yandan petrol harici kamu gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisinin olmaması, bu ülkelerin petrole bağlı bir ekonomik yapıya büründükleri, diğer mal ve hizmet sektörlerini ikinci planda tuttuklarını ve yeterli düzeyde diğer sektörlerle yönelmediklerini göstermektedir. Ham petrol ihracat gelirleriyle ekonomik büyümedeki artış, ülkelere sadece ekonomik değer sağlarken sosyal, politik ve kurumsal gelişimin önüne geçebilmektedir. Öyle ki kontrol değişkeni olarak modele ayrı ayrı eklenen söz hakkı ve hesap verilebilirlik (VA), Siyasi İstikrar (PS), Düzenleyici kalite (RQ) ve Hukukun Üstünlüğü (RL) kriterlerinin söz konusu ülkeler örneğinde ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlenmiş, bu kriterlerden Kamu veya Devletin Etkinliği (GE) kriterinin ise ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak negatif anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Her ne kadar bu değişkenin modele dahil edilmesi hem ham petrol ihracatı hem de işgücü oranının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini küçük bir oranda artırsa da ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemiştir. Kamu hizmetlerinin kalitesi, kamu görevlilerinin yeterliliği, demokrasinin kurumsallaştırılması, bürokratikleşmenin dışına çıkılması, devletin özel sektör adına yeterli koşulların yaratılmasında adil koşulların sağlanması ile ilişkilendirilebilen devletin etkinliği kriterindeki gelişim, kaynak laneti yaşayan bu ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde negatif anlamlı olması, ülkelerde doğru ve güvenilir kamu etkinliğine de gereken önemin verilmediğine yorumlanabilir. Diğer yandan çalışmanın bulguları söz konusu ülkelerin rantiyeci devlet olmanın getirdikleri ile de örtüşmektedir.

Kaynak bağımlılığından kurtulmak adına ülkelerde daha güçlü kurumsal yapı, daha adil bir hukuk sistemi ve hukukun üstünlüğünün benimsenmesi, politik hakların etkin kullanımı, kamu hizmetlerinde şeffaflık ve denetlenebilirlik, bolluğuna sebep olan kaynaklardan elde edilen gelirin nasıl elde edildiği ve yarattığı katma değer artırılması, daha yüksek tasarruflarla işgücü oranını yükseltebilecek yeni yatırımların artırılmasının önemini bir kez daha vurgulamak faydalı görülmektedir. Petrol zengini gelişmekte olan bu ülkeler geneli için, ekonomik büyümeye giden yolda kalkınma politikalarının da tekrar düzenlenmesi gerektiği, sanayileşmede sadece yoğun kaynak gelirlerine odaklanılmaması gerektiği açıktır ve söz konusu ülkelerin kalkınma düzeylerinin ve ekonomik büyüklüğünün olması gereken düzeye ulaşması adına

özellikle kalkınma politikaları ile ilişkili yönetim kriterlerini dikkate almaları gerektiği, petrol harici ekonomik katma değer yaratabilecek diğer sektörlerle de gereken önemi vermeleri önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abogan, O. P., Akınola, E., & Baruwa, O. (2014). Non-oil export and economic growth in Nigeria. *Journal of Research in Economics and International Finance*, 3(1), 1-11.
- Adenugba, A. A., & Dipo, S. O. (2013). Non-oil exports in the economic growth of Nigeria: A study of agricultural and mineral resources. *Journal of Educational and Social Research*, 3(2), 403.
- Aljebri, M. A. (2017). Impact of non-oil export on non-oil economic growth in Saudi Arabia. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(3), 389-397.
- Akyüz, Y. (1977), *Sermaye Bölüşüm Büyüme*, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları
- Arellano, M, & Bond, S. (1991). Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277. doi:10.2307/2297968.
- Auty, R. M. (1993). *Sustaining Development İn Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*, Routledge. London
- Auty, R. M. (1994). *The Resource Curse Thesis: Minerals In Bolivian Development, 1970–90*. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 15(2), 95–111. doi:10.1111/j.1467-9493.1994.tb00055.x
- Aydın, B. (2021). Kalkınma Literatüründen Hareketle Enerji-Büyüme İlişkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 1-13.
- BaL, H., (2011). İktisadi gelişme ve doğal kaynaklar: Geçiş ekonomileri çerçevesinde bir inceleme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 87-104.
- Bilgen, O. (2010). Petrol ve Suudi Arabistan: Bir Lutuf Mu, Yoksa Bela Mi?. *Akademik Ortadoğu*, 5(1), 25-42.
- Brunnschweiler, C. N., & Bulte, E. H. (2008). The resource curse revisited and revised: A tale of paradoxes and red herrings. *Journal of environmental economics and management*, 55(3), 248-264.
- Chambers, D, & Munemo, J. (2019). Natural resource dependency and entrepreneurship: Are nations with high resource rents cursed? *Journal of International Development*, 31(2), 137-164.
- Demiral, M., Bal, H. & Akça, E. (2016). Petrol gelirleri ve ekonomik büyüme: Seçilmiş petrol zengini gelişmekte olan ülkeler üzerine bir panel veri analizi. *Sosyoekonomi*, 24(27), 85-102.
- Fathira, A. Y. (2019). *Avoiding the Resource Curse: The Diversification of Economy in the State of Qatar (Doctoral dissertation)*, Universitas Gadjah Mada.

- Ginsburg, N. (1957). Natural Resources and Economic Development1. *Annals of the Association of American Geographers*, 47(3), 197-212.
- Gülşen, M. A. & Yıldırım, M. (2022). Rasyonel Vergi Sisteminin Ölçülebilirliğine Yönelik Endeks Çalışması: Geçiş Ekonomileri Örneği. *Sosyoekonomi*. 30 (52).409-438.
- Gylfason, T. (2015). Social Capital, Inequality, and Economic Crisis. *Challenge*, 58(4), 326-342.
- Hançerlioğlu, O. (2009). *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Yayınevi, İstanbul.
- Hartwick, J.M., 1977, Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustibleresources. *American Economic Review* 67(5), 972-974.
- Hossein, M. (1970). *The Pattern and Problems of Economic Development in Rentier States: The Case of Iran*, M.A Cook (der.), *Studies in the Economic History of Middle East*, Oxford, Oxford University Press.
- Manu, B.S., & Aliyu, M. U. (2021). The Impact of oil and Non-oil on economic growth in nigeria (1980-2018). *International Journal of Management SCI. & Entrepreneurship*. 17(7). 1016-7536.
- Mehrara, M. (2008). The asymmetric relationship between oil revenues and economic activities: The case of oil-exporting countries. *Energy policy*, 36(3), 1164-1168.
- Mehrara, M. (2014). The relationship between non-oil trade and GDP in petroleum exporting countries. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, (01), 63-70.
- Mehlum, H, Moene, K. & Torvik, R. (2006). Institutions and the resource curse. *The economic journal*, 116(508), 1-20.
- Mohsen, A. S. (2015). Effects of Oil and Non-Oil Exports on the Economic Growth of Syria. *Academic Journal of Economics Studies*. 1(2).69-73
- Monir, S. M., Nabiuny, E, & Moghadam, H, E. (2012). Survey of oil and non-oil export effects on economic growth in Iran. *Greener Journal of Economics and Accountancy*, 1(1), 008-018.
- Ricardo, D. (1971), *Principles of Political Economy and Taxation*, Ed. R.M. Hartwell, GB, Penguin Books
- Sachs, J. D. (1989) *Social Conflict and Populis Policies in Latin America*, NBER Working Paper 2897, Cambridge MA: National Bureau of Economic Research. aktaran Auty, R. M. (1994).
- Sarıtaş, H., Kangallı Uyar, S. G., & Gökçe, A. (2016). Banka karlılığı ile finansal oranlar ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkilerin sistem dinamik panel veri modeli ile analizi: Türkiye araştırması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(1), 87- 108.
- Sözen, İ., Uslu, K. & Öngel, V. (2011). Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Rantiyecisi Ekonomi Yapıları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(19). 89-107.
- Tabari, N. A., & Nasrollahi, M. (2010, November). A study of the effects of non-oil exports on Iranian economic growth. In *International Conference on EURASIAN Economies* (302-308).

The Economist, 26 Kasım 1977, s. 82-83.

Van Der Ploeg, F. (2006). Challenges and opportunities for resource rich economies (May 2006). CEPR Discussion Paper No. 5688, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=921856>

Yerdelen Tatoğlu, F. (2018). İleri Panel Veri Analizi (3. Baskı). Beta Yayınları. İstanbul.

Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). Panel Veri Ekonometrisi (5. Baskı). Beta Yayınları. İstanbul.

Yıldıztekin, İ. (2009). Sürdürülebilir kalkınmada çevre muhasebesinin etkileri. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13(1), 367-390.